

Жороев И.М.

СӨЗ – ТИЛДИК БИРДИК ЖАНА ТҮШҮНҮКТҮН БЕЛГИСИ

Жороев И.М.

СЛОВО – ЕДИНИЦА ЯЗЫКА И ПРИЗНАК ПОНЯТИЯ

I.M. Joroev

WORD IS A UNIT AND A SIGN OF CONCEPTS

УДК: 80/81

Сөз – тилдин түзүүчү, кээде номинативдик, кээде коммуникативдик функцияларын аткарган көп кырдуу бирдиги. Сөздүн предмет жана түшүнүк менен болгон байланыш-катышы, кептеги орду аларды тыбыштык курамдан турбаган башка бир белгилер (түстүк, кыймыл-аракеттик, үндүк) менен салыштыруу аркылуу даана байкалат. Анткени биз пикир алышууда түстү, же кыймыл аракетти пайдаланып сүйлөбөйбүз, аларды тыбыштык кеп аркылуу түшүндүрөбүз. Ошондуктан сөз предмет менен да, түшүнүк менен да байланыш-катышты түзүп, кептин талабына ылайык кошумча грамматикалык функцияларды аткарышы талашсыз. Мындан сырткары, сөздүн акыл-эс ишмердүүлүгүнүн өзгөчө аракетинен улам иштелип чыккан, каймана маанилери жана ал семалардын кеп маданияттуулугун, көркөмдүүлүгүн, жагымдуулугун артыруудагы кызматтары, маалымат талааларындагы колдонулуштары илимий жактан иликтенүүгө тийиши экендиги макалада айтылат.

Негизги сөздөр: тил илими, кеп, сөз, белги, маани, форма, мазмун, предмет, түшүнүк, аң-сезим.

Слово – универсальная единица, которая выполняет иногда коммуникативную, иногда номинативную функции является его основой. Взаимосвязь слово с предметом и понятием, место в предложении можно увидеть в сопоставлении с знаками не звукового строения (цветовые, двигательные, звуковые). Потому что мы в общении используем только слова, а не цвет или движение. Мы объясняем их с помощью звуковой речи. Поэтому слово взаимосвязано и с предметом, и с понятием, а также выполняет дополнительные грамматические функции в соответствии с требованиями предложения. Кроме того, в статье слово описывается как продукт умственной деятельности человека. Слово как инструмент культуры речи, как средство общения подлежит к научному исследованию.

Ключевые слова: языкознание, речь, слово, знак, значение, форма, содержание, предмет, понятие, сознание.

A word is a universal unit, which sometimes performs a communicative, sometimes nominative, function. Interrelation of the word with the object and the concept, the place in the sentence can be seen in comparison with the signs of no sound structure (color, motor, sound). Because we use only words in communication, not color or movement. We explain them with the help of sound speech. Therefore, the word is interrelated both with the subject and with the concept, and also performs additional grammatical functions in accordance with the requirements of the sentence. In addition, the article describes the word as a product of human mental activity. The word as a tool for the culture of speech as a means of communication is subject to scientific research.

Key words: linguistics, sentence, word, sign, meaning, form, content, subject, understanding.

Сөз болбосо сөз тизмеги да, сүйлөм да түзүлбөйт. Адамдар ортосунда байланыш катыш да болбойт. Сөздөр тыбыштардан куралат. Тыбыштар алардын сырткы формасы, материалдык жагы. Оозеки кепте аларды кулагыбыз менен угабыз, жазма кепте тамгалар менен белгилейбиз, көрүү органдары менен көрөбүз. М: токой, суу, тоо, таш, ата, эне, перзент ж.б.

Бирок бардык эле тыбыштык айкалыштар сөз боло бербейт. М: **петик, пек, римет, нымла** десек кыргыз тилинде эч нерсени түшүнбөйбүз. Анткени бул тыбыштык айкалыштар эч кандай мааниге мазмунга ээ эмес. Демек сөз болуш үчүн анын тыбыштык түзүлүшү (сырткы формасы) жана берген мааниси (ички мазмуну) болуп, алар бири-бирине шайкеш келиши зарыл. М: Китеп, кеп, темир, алтын ж.б. [3, 163-б.].

Сөз тыбыштардын белгилүү ырааттагы маани берүүчү бөлүгү же тизмеги. Алар көбүнчө бир нече тыбыштардан түзүлөт: мекен, ата-эне, мектеп ж.б. Кээдэ бир тыбыштан да турушу мүмкүн: ээ, уу, а ж.б. Албетте, тыбыштардын курамынан турбаган белгилүү бир маанини билдирүүчү каражаттар да бар. М: Светофор, жол белгилери ж.б.у.с. Булар оозеки пикир алышууда колдонулбайт. Кептин маанисин да өзгөртүп жибере албайт. Биз пикир алышуунун негизги формасы болгон оозеки кепте түстү, же кыймыл аракетти пайдаланып сүйлөбөйбүз, аларды тыбыштык кеп аркылуу түшүндүрөбүз. Мисалы: «жолдон светофор жашыл жанып турганда өтүш керек» деген ойду айтууда жашыл түстү же светофорду колго кармап айтпайбыз да, ал ойду тыбыштык тил менен ар түрдүү: «светофор жашыл жанып турганда жолдон өтүш керек», «светофордун жашыл түсү жанып турганда жолдон өтсө болот», «жолдон өтүш керек болсо, светофор жашыл жанып турганда өт» ж.б. формаларда айта же жаза алабыз. Ошондуктан ар кандай сөз өз алдынча атоо, билдирүү милдетин туюнтат жана түрдүү грамматикалык формалар аркылуу бири экинчиси менен байланыш-катышты түзүп, кептин талабына ылайык кошумча грамматикалык функцияларды аткарат.

Тил илиминде объективдүү дүйнөдөгү бүт кубулуш-көрүнүштөр, окуялар, заттар, алардын кыймыл-аракеттери, сандык, сындык белгилери, мезгилдик, мейкиндик өзгөчөлүктөрү баары тең кеңири мааниде

предмет катары каралат. Сөз алардын сырткы тыбыштык аталышы, же тамгалык көрүнүшү [6, 47-б.]. Сөз менен предметтин ортосунда эч кандай табигый байланыш жок [7, 53-б.]. Ошондуктан бир эле предмет ар башка тилде ар кандай аталышка ээ. Мисалы: кыргызча **мекен**, өзбөкчө **ватан**, орусча **родина**, англисче **motherland**; кыргызча **китеп**, орусча **книга**, япончо **хон**, кытайча **шу**, англисче **book**, французча **livr** ж.б. Сөз менен предметтин ортосунда табигый байланыш жок болгондуктан алардын бир канча синоним, антоним, омонимдери болот [5, 109-б.]. Ошондой эле биз предметтин өзүн көрбөй же сезүү органдарыбыз аркылуу сезбей туруп анын аталышы болгон сөздү көрсөк же уксак анда биздин аң сезимибизде ал предмет чагылат, же тескерисинче, сөздү көрбөй же укпай туруп предметти көрсөк анда да биздин аң сезимибизде ошол предмет чагылат. Демек, сөздүн тыбыштык жагы предметтин көрүнүшү эмес анын белгиси.

Сөз адамдар тарабынан макулдашылган светифор, жол белгилери, морзенин алиппеси сыяктуу шарттуу белги эмес. Сөз тилдик белги, ал биздин эркибизден сырт жаралган объективдүү чындыктын аталышы. Мисалы: **ай** деген предметтин кытайча аталышын билбей туруп кытай тилиндеги **ай** деген сөздү көрсөк же уксак **ай** жөнүндө эч несении элестете да түшүнө да албайбыз. Анткени ал бизге тааныш эмес белги [2, 71,72-бб.].

Сөз тилдин өнүгүшүнүн объективдүү мыйзамдарына ылайык өзгөрүп жана колдонулуп турат. Маселен байыркы кыргыз тилиндеги **адак** сөзүнүн азыркы кыргыз тилинде **аяк** болуп өзгөрүп, же кийинки мезгилде пайда болгон **басмакана** сөзүнүн келип чыгышы жеке адамдын каалоосу менен эмес, тилдин өнүгүү тенденциясына ылайык пайда болгон көрүнүш.

Объективдүү дүйнөнү таанып билүүдө сөз менен түшүнүк тыгыз байланышта болот. Түшүнүк ойлоонун, акыл-эс ишмердүүлүгүнүн бир формасы. Түшүнүк аркылуу ар кандай предметтин маңызын таанып билебиз. Ал эми сөз түшүнүктүн да белгиси. Түшүнүк эл аралык мүнөзгө ээ. Ал эми сөз улуттук өзгөчөлүктө болот [1, 47-б.]. Ошондуктан бир эле түшүнүк ар башка тилде ар кандай тыбыштык түзүлүштө берилет. Айтсак, **мекен**, **китеп** деген түшүнүктүн ар башка тилдеги аталышын жогоруда белгиледик. Кээ бир түшүнүктөр бир сөз менен эмес бир канча сөздөрдүн айкалышы аркылуу туюнтулат. М: *«Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси», Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институту, кыргыз тили жана адабияты адистигинин биринчи курсунун студенти* ж.б.у.с.

Сөздүн материалдык жагы түшүнүктүн белгиси катары акыл эс, ойлоо ишмердүүлүгүнөн ажырабай сөздүн мазмунун, маанисин жаратат. Ал түшүнүктүн пайда болушуна негиз жана уютку каражат катары кызмат кылат. Сөздүн тыбыштык турпаты сыяктуу түшүнүктүн белгиси боло албайт.

Сөз мааниси түшүнүк менен бирге аң-сезимдин бир бөлүгү катары ой жүгүртүүнүн, ойду билдирүүнүн куралы гана болбостон, ойлоонун эрктик, эмоционалдык маңызын да туюнта алат. Маселен, сөздө таза терминдик мааниден тышкары, эркеттүү, кемсинтүү, какшык, көтөрүңкүлүк, оройлук, жактыруучулук жана жактырбоочулук ж.б.у.с. кошумча маанилер тең камтыла берет. Демек, сөз мааниси түшүнүккө караганда кеңири масштабка чыгып, аң сезимдин логикалык, эмоционалдык, эрктик же алардын чиелешкен абалдагы иштөө процессин кошо чагылдыра алган татаал кубулуш.

Ошентип сөздүн материалдык жагы бул түшүнүктүн белгиси болсо, мааниси – түшүнүктүн негизи жана жаралыш каражаты. Маани – бул түшүнүк келип чыгып, жетилген жана жашаган өзгөчө мазмундагы форма. Тил илиминде сөз менен түшүнүктүн (же предметтин) ортосундагы байланыш-катыш **сөздүн мааниси** деп аталат. Бул байланыш жалпыланган жана жеке катышта болушу мүмкүн.

Адамдар бизди курчап турган дүйнөдөгү бир типтүү, бир түрдөгү предметтердин ортосундагы окшоштуктарды байкап аларды жалпылоочу аттар менен аташат. Мисалы: адам, куш, жылдыз ж.б. Кээде жалпы ат экинчи бир предметке карата конкреттүү ат катары колдонулуп, андан ары ал сөз өзү дагы башка бир предметтерге карата жалпылоочу ат болуп калышы да ыктымал: адам: эркек, аял; аял: катын, келин, кыз, жубан; эркек: күйөө, жигит, бала ж.б.

Сөз көп кырдуу, татаал кубулуш. Анын жасалышы, грамматикалык формалары сыяктуу маселелери лингвистиканын морфология, сөз жасоо бөлүмдөрүндө териштирилет. Ал эми сөздүн өзүнө гана тиешелүү табияты лингвистиканын лексикология бөлүмүндө жана анын ономастика, этимология, семасиология сыяктуу тармактарында окутулуп үйрөтүлөт.

Тилдин лексикасында табу (полезий тилинде *ta* – белги коюу жана *tu* – бардыгы, кыргызча тергеме) деп аталган, лингвистикалык эмес, башка себептерден улам өз аталышында айтууга тыюу салынган сөздөр учурайт.

Табу кубулушу элдин диндик-магиялык ишенимине, үрп-адатына, айлана-чөйрөгө, алардын аталышы болгон сөзгө жасаган көз карашына ылайык келип чыгат. Айтсак, кыргыз тилинде **карышкыр** (бөрү) сөзү карыш («колу-буту же жаагы тырышуу») сөзүнөн улам келип чыккан «карышкыр» «карышып калгыр» деген каргыш сөзү менен байланышкандыктан, анын ордуна көбүнчө бөрү, уулума, ит куш, кашбан, көк жал деген сөздөрдү колдонушкан. Ошондой эле элде «эшекти сүйлөсөң, кулагы көрүнөт», «түшүндү сууга айт» деген сыяктуу айтымдар да ушу табу түшүнүгүнө байланыштуу. Айрым жугуштуу жаман ооруларды, жараларды да өз атынан айтпастан, тергеп айтуу менен алардан оолак болуу ишеними болгон. Ушундан улам келип чыккан бир катар табу сөздөр бар: **чечек** – улуу тумоо, коросон ата, жапайы мончок; **сыздоок** (фрункол) – аты жок, көтү бош, **рак** – алиги жаман оруу ж.б.

Ошондой эле аңчылыкта жүргөндө аң (жапайы айбандар) жөнүндө кеп кылбоо керек, алар адамдын тилин түшүнөт, өздөрүнүн аттарын укса, качып кетет деген ишеним боюнча пайда болгон бир катар табу сөздөр жолугат: орус тилинде **аюу** (медведь) сөзү лохматый (саксаңдак), косолапый (жалпак таман), тоцтыгин (таптама), **карышкыр** сөзү серый (көк); украин тилинде **безгек** (лихорадка) оорусу *титка* (эже, жеңе); серб тилинде **чечек** оорусу *богини* (кудай) ж.б.

Тилдеги одоно, орой сөздөрдүн ордуна өтмө, сылык-сыпаа мааниде берүү үчүн колдонулган сөздөр эвфемизмдер (грекче *euphemeo* «сыпаа сүйлөймүн») деп аталат. Башкача айтканда, улуу кичүү катышкан чөйрөдө уят, одоно сөздөрдү айтуудан тартынабыз, мындай учурда айтууга тыюу салынган же одоно, орой аттардын ордуна колдонулган сылык сөздөр эвфемизмдер делет. Демек, эвфемизмдер табу сөздөрдү тергеп айтуунун натыйжасында жана тилдеги башка сөздөрдүн өтмө, сылык-сыпаа мааниде колдонулушу аркылуу пайда болот да, белгилүү бир нерсенин, түшүнүктүн шарттуу аталышына айланып кетет.

Дүйнө элдеринде өлүмгө карата колдонулган эвфемизмдердин ар кандай түрлөрү кеңири тараган. Анткени бардык эле калайык-калк үчүн *өлдү* деген оор сөз кулакка жагымсыз, суук кабар. Муну түз айта салбай, жымсалдап, жумшартып айтуу үчүн колдонулган көптөгөн эвфемизмдер бар. Маселен, орустарда *умер* деген этиштин ордуна *отправился к праотцам, отдал богу душу, приказал долго жить, приставился, лег на стол, протянул ноги, скончался* деген, кыргыздарда *көз жумду, дүйнөдөн кайтты, пендечилик кылды, каза тапты, көзү өттү, кайтыш болду* деген, украиндерде *гроб* (табыт) дегендин ордуна *домовина* деген эвфемизмдер колдонулат [4, 101,102-бб.].

Табу жана эвфемизм сөздөр лексиканын синоним катарын толуктоочу зор жана бай тилдик каражат болуп бере алат. Маселен, элдик уламышта бир келин топ камыштын ары жагындагы суунун жээгинде койду карышкыр жеп жатканын көрүп, бычакты кайракка кайрап алып, тез келүүсү үчүн күйөөсүн:

«Шабыраманын ары жагында, шаркыратманын бери жагында маараманы уулума жеп жатат. Сууруманы сууруп алып, жанымага жаный чап!» - деп чакырган экен. Көрсө, алардын уруусунда жогорку сөздөргө уйкаш Камыш, Суусар, Койгелди, Бөрүбай, Бүлөөбай деген адамдар бар экен. Мындай тергөөнүн натыйжасында мына ошол келиндин лексиконунда камыш – *шабырама*, суу – *шаркыратма*, кой – *маарама*, бөрү – *уулума*, бычак – *суурума*, бүлөө – *жаныма* болуп, индивидуалдык мүнөздөгү бир нече синонимдер жаралган.

Сөздүн предмет же түшүнүктүн белгиси катары жогоркудай тилдик жана психологиялык табиятынан башка касиеттери да бар. Айтсак, кыргыз тилинде кээ бир жаңы төрөлгөн наристелерге “Өз аты менен төрөлүптүр” деп, **Артык, Калмурат, Калбүбү, Анарбай, Анара, Айчүрөк, Тажыбай, Нишан** ж.б.у.с. аттарды коюшат. “Аларды өз аталышында айтышпаса, ал белгилер оожалып-күчөп кетиши мүмкүн” деген мыйзам ченемдүүлүк калыптанган. Бул сөздүн предмет менен жана табу же эвфемизмдер сыяктуу сөздүн мааниси менен түшүнүктүн ортосундагы тилдик байланыштан кабар берет.

Илимде азырынча сөздүн, анын маанисинин жана түшүнүктүн аң сезимге таасир этүү жагы так чечиле элек. Бирок япон окумуштуулары суунун жакшы жана жаман маалыматтарды өзүнө алып, адамдын организминде өткөрүп берүүчү касиетин аныктаганы белгилүү [8].

Адабияттар:

1. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илиминде киришүү. - Б., 2003.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание. - М., 1973.
3. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Б., 1996.
4. Жороев И.М. Тил жана аны изилдөөчү илим. - Ош, 2014.
5. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. - Б., 2009.
6. Кодухов В.И. Введение в языкознание. - М.: 1979.
7. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. - Б., 1998.
8. <http://meltice.com.ua/articles/wasser/tag/aktivirovannaya-voda>

Рецензент: д.филол.н., профессор Мусаев С.Ж.